

...OBOK GROŻNEJ CERKWI BOŻEJ...

(Budynek nowobrzeszkiej cerkwi w stulecie powstania)

Nie była wcale groźna. Była po prostu świątynią wybudowaną dla garnizonu i urzędników tego zaborcy, któremu akurat ten kawałek ziemi przypadł. Wojna, a potem nasza odzyskana wolność zakończyły czas, kiedy wszystko działo się tu zgodnie z przeznaczeniem. Więc tylko sześć lat śpiewał tu cerkiewny chór i opadał dym kadzideł. Potem służyła ludziom tak, jak akurat wymagała tego „potrzeba chwili”, jako teatr, kino, sala zebrań, w końcu rudera. Też pewnie komuś potrzebna, jak większość ruder świata. Prawdopodobnie, gdyby nie zmiany w naszym kraju i unijne fundusze, albo nadal straszyłaby rozkładem, albo obróciła się w kupę gruzów. Pomiluj Boh... Taki jest pozornie fantastyczny związek między starą cerkwią, która cerkwią być przestała, nowoczesnym Centrum Kultury a Unią Europejską.

A cała ta historia rozpoczyna się umownie w 1279 roku, roku lokacji Nowego Brzeska – miasta na solnym szlaku handlowym. Znajduje się ono na lewym brzegu Wisły, 36 km od Krakowa. Nazwa pochodzi od stromego nadwiślańskiego brzegu. Przymiotnik *nowe* nadano mu aby odróżnić je od leżącej na zachód od miasteczka wsi należącej do ekonomii niepołomickiej Stare Brzesko. Znajdowały się tam gród kasztelański, a przy przeprawie przez Wisłę komora celna. Miejscowość ta położona była na tzw. szlaku „nadwiślańskim” wiodącym z Krakowa do Sandomierza.

Pierwsza źródłowa wzmianka o Nowym Brzesku pochodzi z 1212 roku – Bresk (Brzesk), kolejne: z 1238 – Brezk, 1243 – Bresesk i dotyczyła grodu kasztelańskiego – Brzesk. W następnych latach źródła wymieniają kolejne nazwy lokowanego już miasta: Novum Bresco – 1325, Bresko, Breszsko, Brzeszko, Nova Brzesco – 1415, Magna Brzesko – 1486, Nove Brzesco i Brzesko Major – 1490. Obecna nazwa jako jedyna funkcjonowała do połowy XVIII wieku, wtedy to zaczęto używać alternatywnej, choć nieoficjalnej nazwy – Brzesko Słomiane, gdyż domy kryte były strzechą, a zwyczaj ten był na tyle silny, że jeszcze w XIX w. na dachach krytych gontem lub dachówkami kładziono choć jeden snopek słomy. Z nazwą tą spotkać się można było jeszcze w okresie międzywojennym.

W wyniku I rozbioru Polski Nowe Brzesko stało się miastem nadgranicznym, a po III rozbiorze znalazło się w Galicji Zachodniej w granicach Cesarstwa Austriackiego. W latach 1809–1815 wchodziło w skład Księstwa Warszawskiego. Po utworzeniu Królestwa Polskiego miasto leżało w województwie krakowskim ze stolicą w Kielcach. W 1837 roku przemianowano województwo na gubernię, a kolejne zmiany terytorialne z 1867 roku spowodowały, że Nowe Brzesko znalazło się ostatecznie w guberni kieleckiej. Ta przynależność administracyjna miasta Nowe Brzesko, które w 1870 r. utraciło prawa miejskie i stało się osadą, przetrwała do wybuchu I wojny światowej.

Masowy przemysł przez graniczną Wisłę produktów rolnych i artykułów przemysłowych, a w czasie powstania styczniowego broni, ochotników i kurierów, ucieczki rekrutów spowodowały, że władze carskie podjęły działania mające na celu uszczelnienie granicy rosyjsko-austriackiej. W latach siedemdziesiątych XIX wieku w rejonie Nowego Brzeska (Opatowiec, Sierosławice i Pobiednik) zainstalowano pierwsze posterunki służb celnych i straży granicznej. W 1889 roku, po przygotowaniu właściwej infrastruktury wojskowej i lokalowej, oddział znacznie powiększono, liczba strażników i celników przekroczyła setkę. Żołnierze ci wchodzili w skład 13 Brygady Straży Granicznej, a zakwaterowano ich w przebudowanych na koszary dawnych składach solnych.

Zmiany przynależności parafialnej prawosławnych mieszkańców Nowego Brzeska miały miejsce po zlikwidowaniu w 1850 roku granicy celnej między Rosją a Królestwem Polskim. Wówczas powołano trzy graniczne okręgi celne: kaliski, zawichojski i wierzbowski (Żmudź). W każdym z tych okręgów miano ustanowić połowe cerkwie komór celnych. Funkcjonujące w okręgach celnych cerkwie były określane jako cerkwie komór celnych, a pod koniec XIX w. zaczęto je nazywać cerkwią pogranicznymi. Wynikało to zapewne ze zmiany źródeł finansowania tych ośrodków parafialnych.

Pod koniec XIX wieku w Nowym Brzesku zaczęli się pojawiać urzędnicy carscy narodowości rosyjskiej. Niektórzy sprowadzali tu rodziny i osiedlili się na stałe. Liczba żołnierzy straży granicznej również stale rosła. Z tego okresu pochodzą i budynek dowództwa straży granicznej (dziś ośrodek zdrowia), i okazały dom w typie dworku na Starym Rynku. Dom wybudowano w 1911 roku i przeznaczono dla rodziny jednego z carskich urzędników. Łączna liczba Rosjan zamieszkujących tę miejscowość na stałe lub tymczasowo, po rewolucji 1905 roku prawdopodobnie przekroczyła 200 osób. Ale jedną z przyczyn uruchomienia cerkwi w Nowym Brzesku była także chęć władz państwowych wzmocnienia Rosyjskiego Kościoła Prawosławnego w Kraju Przywiślańskim. W 1901 roku utworzono zatem nową cerkiew pograniczną pw. św. Mikołaja Cudotwórcy w Nowym Brzesku w powiecie miechowskim guberni kieleckiej. Została umieszczona w murowanym budynku, uprzednio wzniesionym na potrzeby szkoły. W 1907 roku odnotowano dziewięć cerkwi pogranicznych: Grajewo, Granica, Kalwaria, Mława, Łomża, Wieluń, Sandomierz, Słupca, Nowe Brzesko, do których należeli żołnierze pogranicznej straży i urzędnicy państwowi zwykle zatrudnieni w komorach celnych oraz ich rodziny.

Na potrzeby nowobrzesckiej parafii prawosławnej w 1908 roku wzniesiono nowy gmach świątyni na Placu Wolności, czyli dawnym Placu Solnym. Wcześniejsza nazwa, używana nie później niż do 1828 roku i zachowane dawne, osiemnastowieczne składy solne świadczyły o prowadzonym tu do rozbiorów na szeroką skalę handlu solą (składy przebudowano w połowie XIX wieku na koszary i stajnie garnizonu carskiej straży granicznej). Nową cerkiew wybudowano na planie okrętu symbolizującego wędrówki do celu życia człowieka – Królestwa Bożego. Miała wówczas trzy kopuły (środkową osadzono na niewysokiej wieży) również o znaczeniu symbolicznym – wskazywały na niebo, Boga, świętych i świat anielski. Ich liczba z kolei odwoływała się do Trójcy Świętej. Krzyż umieszczony na każdej kopule oznacza, podobnie jak we wszystkich cerkwiach, że świątynia oddaje chwałę Jezusowi Chrystusowi. We frontowej ścianie budynku można było wówczas dostrzec wpływy bizantyjskie (półokrągły kształt kopuł, proste, krępe kolumny), ale pewnie też i wpływy architektury zachodu. Być może te ostatnie znalazły się też we wnętrzu, na

Cerkiew św. Mikołaja Cudotwórcy zrujnowana w 1915 roku

przykład możliwe, że ustawiono tu więcej niż jeden tradycyjny rząd ławek pod ścianą. Jest tak właśnie w cerkwiach prawosławnych na południu Polski, a wiąże się to z wpływami Unii Brzeskiej. Jednak reszta wnętrza z pewnością podporządkowana była tradycyjnym rygorom. Podzielona na trzy części, przedsionek, nawę – miejsce święte przeznaczone dla wiernych, w której centrum stał *analojczyk* – stolik z ikoną oraz oddzielone ikonostasem prezbiterium, będące wschodnią częścią cerkwi i jej najświętszym miejscem.

Nowowytbudowana świątynia w Nowym Brzesku, będąca pod zarządem Wydzielonego Korpusu Pogranicznej Straży, swoim zasięgiem obejmowała wszystkich urzędników korpusu wraz z rodzinami zamieszkających „от Устинова до Слупцев” po linii Kolei Przywiślańskiej na odcinku od Olkusza do Kielc. Liczba wiernych tej parafii w 1907 roku wynosiła 1337 osób obojga płci.

W sierpniu 1914 roku, tuż po rozpoczęciu działań wojennych, Nowe Brzesko opuścił pododdział rosyjskiej straży granicznej i grupa pracujących tu carskich urzędników z rodzinami. *Bieżeństwo* Rosjan, czyli zarządzona przez władze państwowe w 1915 roku obowiązkowa ewakuacja z terenu Królestwa Polskiego wszystkich urzędów i Rosjan w głąb Imperium, ostatecznie zakończyła funkcjonowanie budynku jako świątyni. W tym samym roku w wieżę cerkwi trafił pocisk artyleryjski, niszcząc poszycie kopuły i mocowanie dzwonu. Po zakończeniu I wojny światowej i odrodzeniu II Rzeczypospolitej Polskiej, opuszczona cerkiew, z wyjątkiem dachu, była w niezłym stanie technicznym i mogła być wykorzystana jako największy obiekt użyteczności publicznej w Nowym Brzesku. Sprzęty cerkiewne po likwidacji parafii prawosławnej przeniesiono do Miechowa i Kielc, usunięto szczątki środkowej kopuły, dokonano niezbędnych przeróbek i cerkiew od tej pory stała się budynkiem komunalnym. Organizowano w niej imprezy kulturalne i okolicznościowe. Była miejscem zebrań różnych organizacji, ale przede wszystkim toczyło się tu życie kulturalne. Stale bywało w dawnej cerkwi małżeństwo Alicji i Franciszka Bryłków. Oprócz etatowych zajęć w szkole podstawowej byli oni animatorami życia kulturalnego i sportowego Nowego Brzeska. Przez ponad dziesięć lat Alicja Bryłkowa prowadziła amatorski teatr oraz teatrzyk, w którym grała młodzież nowobrzezkiej szkoły podstawowej. Jednym z wychowanków Alicji i Franciszka Bryłków jest Zenon Hajduga, artysta i dyrektor krakowskich teatrów, uhonorowany statuetką „Orla Nowobrzezkiego”. Amatorski teatr nowobrzezki wykorzystywał budynek do wystawiania sztuk teatralnych w latach 1918–1938. Równolegle odbywały się próby zespołów pieśni i tańca.

W dawnej cerkwi miała też swoje próby orkiestra dęta „Lutnia”. Powstała ona w 1919 roku pod patronatem Ochotniczej Straży Pożarnej. Jednocześnie powstał chór męski o tej samej nazwie. Muzycy wykorzystali 20 instrumentów pozostawionych przez oddział straży granicznej stacjonujący w nowobrzezskich koszarach. W chwili powstania zespół liczył właśnie 20 muzyków, a dzięki zaangażowaniu kapelmistrzów i członków zespołu był możliwy dalszy rozwój orkiestry. Koncertowano z okazji świąt narodowych i kościelnych, zarabiano na utrzymanie i zakup instrumentów przez kolędowanie i dawanie koncertów z okazji imienin ważniejszych osobistości Nowego Brzeska. W czasie II wojny światowej orkiestra zawiesiła działalność, muzycy przechowywali instrumenty na strychach i w piwnicach, część sprzętu muzycznego zabrali Niemcy. Po wyzwoleniu w 1945 roku orkiestra i chór wznowiły działalność.

W okresie okupacji hitlerowskiej życie teatralne nie zamarło w Nowym Brzesku. Pierwsze kroki, jako mali aktorzy na deskach nowobrzezkiego teatru wystawiającego jasełka stawiali Zenon Hajduga czy Ryszard Krzyżanowski, najbardziej znany polski aktor w USA.

Pod koniec II wojny światowej w wyniku bombardowania został uszkodzony dach cerkwi, a szczególnie dwie pozostałe wieńczące ją kopuły. Tuż po wojnie burza zniszczyła je ostatecznie, więc aby nadal bezpiecznie użytkować budynek, należało dokonać przebudowy. Wtedy to prawdopodobnie budynek zyskał kanciaste kształty niczym już nie przypominające pierwotnej świątyni, a cerkiew znów pełniła funkcje obiektu użyteczności publicznej. Odbywały się tu nadal spotkania i występy artystyczne. W 1958 roku, z inicjatywy nauczycieli Józefy i Stanisława Mackiewiczów powstał zespół teatralny skupiający starszą młodzież pozaszkolną i dorosłych. Prowadził go instruktor z Krakowa. Przedstawienia od roku 1958 do 1962 wystawiano w budynku cerkwi, który został

zaadaptowany na salę widowiskową, posiadał scenę z kurtyną, zaplecze dla aktorów i widownię. Dekoracje i stroje aktorzy – amatorzy przygotowywali samodzielnie. Największym powodzeniem cieszył się wystawiony przez nich wodewil *Królowa Przedmieścia*, w którym główną rolę grała Elżbieta Markiewiczówna. Poza nim wystawiono sztuki *Ach to Zakopane*, *Stary dzwon*, *Syn pięciu ojców*. Od lat pięćdziesiątych do 1971 roku w budynku mieściło się też kino. Przez większość tego czasu kinooperatorem był Jan Melczewski, a kierownikiem kina Edward Filipowski. Przestało działać po pożarze dachu w 1970 roku, a w 1971 roku Przewodniczący Rady Gromady Nowe Brzesko zdecydował, że nie jest ono tu potrzebne i ostatecznie je zlikwidowano. Po drugim pożarze w 1972 roku gmach cerkwi został zaadaptowany i od 1975 roku służył jako zastępcza sala gimnastyczna miejscowej szkoły podstawowej. Równocześnie jednak nieremontowany obiekt ulegał dewastacji, aż w końcu po 1985 roku opustoszał na ćwierć wieku. Sądząc po przybijających na ścianach napisach i śmieciach na podłodze wciąż jednak ktoś tam mimo zabitych deskami okien bywał. Budynek niszczał i szpecił plac.

W 2005 roku pojawiła się możliwość wyremontowania cerkwi, w dużej części bo aż w 80%, ze środków Unii Europejskiej. Były pewne wątpliwości, pojawiły się głosy, że lepiej wybudować całkiem nowy budynek, niż inwestować w ruinę. Środki unijne miały jednak przeznaczenie celowe, można było je wykorzystać jedynie na remont i adaptację cerkwi, w żadnym razie nie na budowę nowego obiektu. Oprócz tego Ministerstwo Kultury i Dziedzictwa Narodowego przyznało dodatkowo 10% na ten remont. Władze gminy podjęły odważną decyzję, aby remontować cerkiew i zaadaptować ją na nowoczesne Centrum Kultury. Adaptacja dawnej cerkwi na Centrum Kultury w Nowym Brzesku było zadaniem realizowanym z dofinansowaniem programu SPO „Odnowa centrów wsi”. Łączna kwota prac zamknęła się w 718 258,84 zł, z czego 450 000,00 zł to dotacja SPO, 56 250,00 zł dotacja Ministerstwa Kultury i 212 008,84 zł środków własnych.

Pozyskane z Unii Europejskiej środki finansowe i udział w przedsięwzięciu Biura Projektowego Bielán & Świerczek pozwoliły na przeprowadzenie generalnego remontu byłej świątyni (2005–2006). Ruina przekształciła się w elegancki, nowoczesny, perłowski budynek. Od 1 stycznia 2007 roku ma w niej siedzibę Gminne Centrum Kultury i Promocji. Jest ono samorządową instytucją kultury, której podstawowym celem statutowym jest prowadzenie działalności kulturalnej oraz promocja Gminy Nowe Brzesko. Spełnia również funkcję centrum kulturalnego dla mieszkańców gminy, uczestniczy w przygotowaniach świąt narodowych i wszelkich imprez okolicznościowych, organizuje cykliczne imprezy kulturalne, sportowe i turystyczne oraz imprezy rozrywkowe, konkursy, targi, wspiera amatorski ruch artystyczny, w tym w kołach gospodyń wiejskich, ochotniczych strażach pożarnych i ich orkiestrach dętych, podejmuje działania mające na celu promocję gospodarstw agroturystycznych.

20 lipca 2007 roku, podczas Dni Nowego Brzeska nastąpiło uroczyste odsłonięcie tablicy patronów Gminnego Centrum Kultury i Promocji im. Alicji i Franciszka Bryłów. Tablicę zaprojektował i ufundował obecny na uroczystościach prof. Czesław Dźwigaj. Następnie podczas uroczystej sesji Rady Gminy Nowe Brzesko wręczone zostały „Orły Nowobrzezkie” i medale św. Norberta „Przyjaciel Ziemi Nowobrzezkiej”, a także wyróżnienia dla przedsiębiorców i stypendia dla gimnazjalistów. Po sesji, wieczorem w piątek w GCKiP odbył się koncert operetkowy w reżyserii pani Barbary Hajduga. Byłam, widziałam, wysłuchałam. I cieszyłam się razem z mieszkańcami.

Budynek pocerkiewny obecnie

Obecnie w samym Nowym Brzesku znajduje się kilka pamiątek po prawosławnej społeczności. Należą do nich, poza budynkiem cerkwi – siedzibą Gminnego Centrum Kultury i Promocji, dwa budynki pograniczników: były koszary przy Placu Wolności 1 – obecnie siedziba Gminnego Ośrodka Kultury i były budynek Sztabu Nowobrzezkiej Brygady Pogranicznej Straży – obecnie ośrodek zdrowia.

Kiedy zbierałam materiały, nawet kiedy zaczynałam pisać o cerkwi, nie myślałam jeszcze, że będę też opowiadać historię Nowego Brzeska. Nie sądziłam, że każdy, nawet istniejący tylko w domysłach, dzień jej istnienia, każdy, choćby hipotetyczny fakt, zapelnia kronikę miejscowości tak dokładnie, jakbym to ją tylko spisywała. I tak właśnie jest, mimo, że wielu spraw tylko się domyślam, zgaduję, odczytuję ze starych, słabej jakości zdjęć. Widać potrzebowałam choć niewielkiego dystansu, żeby tak zobaczyć własną opowieść. Zastanawiam się też, ile w losach cerkwi tak zwanej „sprawiedliwości dziejowej”. Ale im dłużej o tym myślę, tym bardziej wydaje mi się, że taka sprawiedliwość to tylko podręcznikowy frazes. Opowieść o tym budynku jest po prostu sporym fragmentem historii i kultury Nowobrzezszan ale i wszystkich Polaków. I im bardziej ten fakt akceptujemy i szanujemy, tym bardziej sami stajemy się częścią tej historii i tej kultury. Naszej historii. I naszej kultury.

Bibliografia

- Sławiński P., *Cerkiew św. Mikołaja Cudotwórcy w Nowym Brzesku*, „Gazeta Nowobrzezka”, 2007, nr 28, s. 8–9
- Sławiński P., *Pograniczna Cerkiew św. Mikołaja Cudotwórcy w Nowym Brzesku*, „Cerkiewny Wiestnik”, 2008, nr 1, s. 34–40
- Ziemia nowobrzezka. Zarys dziejów gminy i sołectw*, pod red. Włodzimierza Chorążkiego, Nowe Brzesko 2004